

ЯСНИСЬКА Т. Ю.,

ад'юнкт кафедри кримінального права
і кримінології факультету № 1
(Інституту з підготовки працівників
для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету
внутрішніх справ)

УДК 343:322

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.1.37>

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ

У статті проаналізовано наукові дослідження та судові рішення, у яких особам повідомлено про підозру за ч. 3 ст. 111-1 КК, охарактеризовано об'єктивну сторону культурно-освітнього колабораціонізму, визначено недоліки та запропоновано зміни. Встановлено, що об'єктивна сторона ч. 3 ст. 111-1 КК характеризується діями: пропагандою, яка має визначену мету, та впровадженням стандартів освіти. Важливим для кваліфікації діяння є місце його вчинення – заклад освіти, до числа яких відносяться і дошкільні, позашкільні заклади.

Проведений аналіз рішень суду про обрання запобіжного заходу та надання дозволу на здійснення спеціального досудового розслідування щодо осіб, дії яких кваліфіковано за ч. 3 ст. 111-1 КК підтверджує позиції науковців, які одразу після набрання сили закону про встановлення відповідальності за колабораціонізм звертали увагу на його недосконалість, розширене тлумачення, що призводить до вибіркості чи незастосування норми. Встановлено, що в усіх проаналізованих рішеннях дії осіб кваліфікують за ознакою впровадження стандартів освіти. Здійснення пропаганди у закладах освіти кваліфіковано у окремих випадках, без зазначення в ухвалі конкретних дій та висловлювань особи. Доведено, що впровадження стандартів освіти країни-агресора та пропаганда у закладі освіти взаємопов'язані. Керівник, який переводить заклад на російський освітній процес, беззаперечно, висловлює свої погляди, що і є пропагандою у закладі освіти. Проблема у кваліфікації може виникати через проблему доказування, а саме складності проведення слідчих (розшукових) дій внаслідок окупації території. На вибіркості ч. 3 ст. 111-1 КК також вказує те, що усі рішення приймалися щодо осіб, які займали керівні посади, самостійних рішень щодо викладачів чи вчителів немає.

Досліджено, які дії осіб у рішеннях суду було кваліфіковано за ознаками пропаганди та впровадження стандартів освіти країни-агресора. Акцентовано на проблемах розмежування пропаганди у закладах освіти та інших видів кримінальних правопорушень.

Окрім встановлення місця вчинення злочину, для кваліфікації кримінального правопорушення як освітньо-культурного колабораціонізму необхідно, щоб діяння були вчинені за наступних умов: уповноважена особа на здійснення освітнього процесу: керівний на педагогічний склад щодо здобувачів освіти: діти, учні, студенти та в межах освітнього процесу. Запропоновано відповідні зміни до статті.

Ключові слова: кримінальне право, кримінально-правова кваліфікація, колабораційна діяльність, освітньо-культурний колабораціонізм, пропаганда.

Yasnyska T. Yu. Cultural and educational collaborationism: characteristics of the objective side

Scientific studies and the court decisions in which individuals notified of suspicion under Part 3 of Art. 111-1 of the Criminal Code are analyzed, the objective side of cultural and educational collaborationism are characterized, shortcomings are identified and changes are suggested in the article. It has been established that the objective side of Part 3 of Art. 111-1 of the Criminal Code is characterized by actions: propaganda that has a specific purpose and the implementation of educational standards. The place of its carrying out is important for the qualification of the act – an educational institution which includes pre-school and after-school institutions.

The analysis of court decisions on the selection of a preventive measure and the granting of permission to carry out a special pre-trial investigation of persons whose actions are qualified under Part 3 of Art. 111-1 of the Criminal Code confirms the scientists' assumptions about the imperfection of the law on establishing responsibility for collaborationism, its extended interpretation which leads to selectivity or non-application of the norm.

It has been established that in all analyzed decisions, the actions of individuals are qualified based on the implementation of educational standards. Carrying out propaganda in educational institutions is qualified in some cases without specifying the specific actions and statements of a person in the decision. It has been proved that the implementation of educational standards of the aggressor country and propaganda in the educational institution are interrelated. The head of the educational institution who transfers it to the Russian educational process, undoubtedly expresses his views, is an example of propaganda in the educational institution. A problem in qualification may arise due to its proof, namely the difficulty of conducting investigative (search) actions due to the occupation of the territory. The selectivity of Part 3 of Art. 111-1 of the Criminal Code is also indicated by the fact that all decisions have been taken in relation to persons who held managerial positions, there are no independent decisions in relation to lecturers or teachers.

It has been investigated which actions of persons in the court decisions are qualified on the basis of propaganda and the implementation of the educational standards of the aggressor country. Emphasis is placed on the problems of distinguishing between propaganda in educational institutions and other types of criminal offenses.

In addition to establishing the place where the crime is committed, for the qualification of a criminal offense as educational and cultural collaborationism, it is necessary that the acts are committed under the following conditions: the authorized person on the educational process: the head of the educational institution on the teaching staff in relation to learners: children, pupils, students within the educational process. The corresponding changes are suggested in the article.

Key words: *criminal law, criminal-legal qualification, collaborative activity, educational and cultural collaborationism, propaganda.*

Вступ. Здійснення пропаганди та/або впровадження російської освітньої програми у закладах освіти є формою колабораційної діяльності (освітньо-культурний колабораціонізм), яка передбачена ч. 3 ст. 111-1 КК. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора за січень-грудень 2022 року за ч. ч. 3, 4, 5, 6, 7, 8 ст. 111-1 КК обліковано 2902 кримінальних правопорушення, з них у 776 випадках особам повідомлено про підозру, 334 кримінальних провадження направлено до суду з обвинувальним актом, а 57 – закрито [1]. Окремої статистики за ч. 3 ст. 111-1 КК немає. Станом на 14.01.2022 за пошуковими запитами «вирок» у категорії справ «колабораційна діяльність» у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР) наявні 47 рішень суду (з них 1 обмежене як до такого, що не відповідає оригіналу судового рішення через допущену технічну помилку під час його надсилання до

ЄДРСР, ще 1 кваліфіковано за ст. 436-2 КК, а не за частиною ст. 111-1 КК та, мабуть, помилково віднесено у дану категорію). Переважно вироки винесені за ч. 1 та ч. 2 ст. 111-1 КК, декілька вироків за ч. ч. 4, 5, 6 КК. Вироків за ч. 3, ч. 7, ч. 8 у ЄДРСР на зазначену дату у реєстрі немає. Така низька статистика свідчить про складність кваліфікації дій особи за цією частиною через її розширене тлумачення що призводить до вибіркового правосуддя, або до незастосування цієї форми взагалі, на що ще у травні 2022 року звертали увагу В. Кузнецов та М. Сийплові [2, с. 375].

Міністр освіти С. Шкарлет заявив що лише 1% вчителів на тимчасово окупованих територіях погодилися на співпрацю з окупантами (публікація 14.11.2022) [3]. Проте, попри таку низьку статистику, факти вчинення колабораційної діяльності в закладах освіти є, про що часто повідомляється у новинах [4, 5, 6, 7, 8].

Тема кваліфікації такого роду діянь, кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність та її розмежування з іншими кримінальними правопорушеннями була предметом досліджень таких науковців, як І. Бердник, М. Бондаренко, З. Загиней-Заболотенко, І. Газдайка-Василишин, О. Козаченко, О. Кравчук, В. Кубальський, О. Мусиченко, А. Орлеан, О. Острогляд, М. Рубашенко, Т. Созанський, М. Сийплові, Н. Стефанів, М. Хавронюк та інших. Важливий доробок у дослідженні змін КК в умовах воєнного часу, зокрема і колабораціонізму, здійснили А. Андрушко, А. Вознюк, О. Дудоров, І. Жук, В. Кузнецов, Р. Мовчан, Є. Письменський, О. Шармар. Проте, з урахуванням новизни ст. 111-1 КК, відсутності достатньої досудової та судової практики, немає публікацій, які стосуються кримінально-правової характеристики ч. 3 ст. 111-1 КК, а проблеми, які виникають під час кваліфікації діянь осіб за цією частиною статті не мають однотайного вирішення, що зумовило вибір тематики цього дослідження.

Постановка завдання. Здійснення характеристики об'єктивної сторони ч. 3 ст. 111-1 КК, проведення аналізу ухвал рішень суду для визначення проблем, які виникають при кваліфікації діянь за вказаною частиною та формування висновків щодо удосконалення норми.

Результати дослідження. З об'єктивної сторони колабораційна діяльність, передбачена ч. 3 ст. 111-1 КК, може виявлятися у таких формах:

1. Здійснення пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою:

- сприяння здійсненню збройної агресії проти України;
- встановленню та утворенню тимчасової окупації частини території України;
- уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України.

2. Впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти.

М. Хавронюк зазначає, що пропаганда у даній частині статті передбачає виступ із закликом чи роз'ясненням відсутності збройної агресії, виправдання окупації або її заперечення, переконання у відсутності відповідальності за окупацію [9]. Науковці Одеського державного університету внутрішніх справ під пропагандою розуміють дії направлені на цілеспрямоване переконання, з метою вплинути на думки, емоції, погляди визначеної аудиторії, здійснювані у закладах освіти, незалежно від типів та форм власності, вчинювані з метою, зазначеною у ч. 3 ст. 111-1 КК [10, с. 14]. Проте, науковцями у цьому визначенні не звернено увагу на негативний (деструктивний) вплив пропаганди, про що наголошують Є. Письменський та Р. Мовчан. На нашу думку, ці дослідники найбільш вдало розкрили зміст пропаганди у закладах освіти: форма комунікації з учасниками освітнього процесу, яка передбачає маніпулювання їхньою свідомістю з метою формування та роз'яснення у них таких уявлень і позицій, що обґрунтовують сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановлення та утворення тимчасової окупації частини території України, уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. Відповідні уявлення та позиції замість засудження отримують схвальну оцінку, а їх втілення видається за поведінку, яку можна наслідувати та поширювати [11, с. 13]. Важливе значення для кваліфікації має мета пропаганди [12].

Впровадження стандартів освіти – це заходи направлені на приведення освіти у відповідність до певних вимог (стандартів) [10, с. 15]. На думку інших науковців, впровадження стандартів освіти країни-агресора це забезпечення відповідності певного рівня освіти стандартам освіти держави-агресора через участь в розробленні навчального плану або/та освітньої програми (відповідних складників цих документів), їх затвердження, надання вказівок щодо реалізації [11, с. 13].

Обов'язковою ознакою для цієї частини статті є місце злочину, яким визначено заклад освіти [11, с. 13]. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту», заклад освіти це юридична особа публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої є освітня діяльність [13].

До закладів освіти, залежно від рівня освіти відносять: дошкільні заклади; початкової освіти; базової середньої освіти; профільної середньої освіти, професійної (професійно-технічної) освіти та фахової передвищої освіти; заклади вищої освіти [13]. Дошкільні та позашкільні заклади також належать до закладів освіти, попри те, що такі згадки відсутні [9; 11] у проведених науковцями аналізах ч. 3 ст. 111-1 КК.

З аналізу рішень суду про обрання запобіжного заходу та надання дозволу на здійснення спеціального досудового розслідування у кримінальних провадженнях, у яких особі повідомлено про підозру за ч. 3 ст. 111-1 КК можна зробити висновок, що, переважно, діяння осіб кваліфікують за формою впровадження стандартів освіти країни-агресора [15, 16, 17, 18] або за нею та пропагандою у закладах освіти водночас [14, 19, 20]. Проте, якщо керівник закладу впроваджує російський стандарт освіти, то він безумовно сприяє здійсненню збройної агресії проти України, утверджує тимчасову окупацію частини території України та намагається забезпечити уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. Беззаперечно, це супроводжується висловленням певних думок, поглядів та переконань у цьому напрямі, які були озвучені у закладі освіти, однак з певних причин не були задокументовані. Така ситуація може бути пов'язана зі складністю доказування пропаганди через те, що це фрази, які не мають матеріальної форми та не були зафіксовані у момент їх озвучення, також через окупацію територій, неможливість отримати показання від дітей про висловлені погляди викладачів чи керівників і т.д. Натомість впровадження стандартів освіти країни-агресора передбачає створення певних документів, що сприяє кращій доказовій базі для досудового розслідування та дає можливість кваліфікувати дії особи об'єктивніше.

До дій, які впроваджують стандарти освіти країни-агресора у рішеннях суду віднесено:

- прийняття пропозиції та призначення на посаду керівника закладу освіти [14, 15, 16, 17, 18, 19, 20] (у одному з рішень суду зазначено лише про призначення на посаду та впровадження стандартів освіти без конкретизації таких дій [18]);
- проходження навчання, підвищення кваліфікації, співпраця, обмін досвідом і стажування у закладі освіти країни-агресора [14];
- затвердження освітньої програми [14, 15, 17];
- проведення та участь у спільних з закладами освіти країни-агресора освітніх та наукових заходах, курсах, конференціях [14];
- впровадження, навчання та викладання російської мови [14, 16];
- участь у нарадах в тимчасовій цивільній адміністрації, на якій вирішувалися питання щодо запровадження в шкільних закладах стандартів освіти рф [15];
- планування заходів щодо вилучення наглядних матеріалів, підручників та атрибутів націоналістичного характеру у закладі, надання вказівок на прибирання приміщень школи, класних куточків з зображенням української символіки та зафарбовування синьо-жовтих кольорів на стіні [15];
- оголошення та прийом абітурієнтів на навчання за стандартами освіти держави-агресора [16];
- видання документа, що підтверджує закінчення навчання (атестату) та можливість випускників отримання подвійних дипломів (т. зв. «ДНР», «ЛНР» та росії) [17].

До пропаганди у закладах освіти у рішеннях суду було віднесено наступні дії осіб:

- анонсування науково-методичної співпраці, обмін досвідом, наукові дослідження, спільні стажування та можливість випускників отримання подвійних дипломів так званої «ДНР» та Російської Федерації [19];

- участь в інформаційній кампанії росії та публікаціях з постановочними кадрами для пропагандистських ЗМІ окупаційної влади [20].

Одна з ухвал містила кваліфікацію діянь особи за пропаганду та впровадження стандартів освіти країни-агресора [14], проте чіткого розмежування між цими діями у ній не зазначено.

Вважаємо, що кваліфікація дій за ознакою пропаганди у закладах освіти у зазначених випадках є неправильною. У першому випадку анонсування – це не закінчена дія, а лише прогноз і бажання особи. З даної дії неможливо встановити мету (як обов'язкової ознаки пропаганди у закладі освіти), оскільки співпраця – це тільки перспектива на майбутнє.

Другий випадок, який пов'язаний з публікацією у російських ЗМІ підлягає кваліфікації за ч. 1 ст. 111-1 або за ч. 3 ст. 436-2 КК, залежно від висловлювань, які були у них здійснені особою. Така дія не повинна кваліфікуватися за ч. 3 ст. 111-1 КК України, адже пропаганда у цій ситуації не пов'язана з освітньо-культурним колабораціонізмом.

На наш погляд, основним недоліком у даній частині статті є застосоване словосполучення «заклад освіти» та використання його як обов'язкової ознаки.

По-перше, при буквальному тлумаченні, до пропаганди у закладі освіти можуть бути віднесені усі виступи та звернення (з метою зазначеною у цій частині статті) здійснені у коледжі, університеті і т.д., незалежно від того ким є ця особа: працівником закладу освіти чи ні.

Ч. 3 ст. 111-1 КК безпосередньо стосується освітнього процесу. Мова йде про вплив керівного та педагогічного складу на молодь та їх уявлення про події в країні. Ця пропаганда може здійснюватися під час загальних зборів для учнів та студентів, на заняттях, при підготовці та проведенні спортивних, освітніх, наукових заходів, свят за участі здобувачів тощо. Зокрема, науковці зазначають, що дана частина статті передбачає додаткові ознаки щодо характеристики суб'єкта. Наприклад, це уповноваження окупаційною адміністрацією країни-агресора на впровадження стандартів освіти (керівник закладу освіти, заступник керівника закладу освіти, керівники структурних підрозділів закладів освіти, до компетенції яких належить впровадження стандартів освіти, членів методичних, педагогічних та вчених рад) [21, с. 116]. Вважаємо що даний перелік суб'єктів є дещо обмеженим, оскільки покарання за діяння, передбачені ч. 3 ст. 111-1 КК несе не тільки керівний склад закладу освіти, але і вихователь, вчитель, викладач, незалежно від навчальної дисципліни/предмету, який особа викладала (наприклад історія чи фізика). Викладачі-росіяни, яких привезли для навчання українських дітей за російськими програмами будуть нести відповідальність за іншими статтями КК [22, с. 510–511]. Проте, як показує аналіз ухвал, в усіх випадках які розглядалися особа займала керівну посаду (заступник декана, директор, ректор, проректор) [15, 16, 17, 18, 19, 20] або керівну та викладацьку водночас [14]. Знову ж таки можна говорити про вибірковий підхід до застосування даної норми на практиці, про що було зазначено при аналізі судової статистики.

По-друге, важливу роль у кваліфікації має суб'єктоорієнтованість пропаганди: діти, учні, студенти. Тобто особи, які в силу віку та розумового розвитку не здатні повною мірою розуміти усі події які відбуваються, легко піддаються маніпуляціям, навіюванню та іншим впливам з боку дорослих, не вміють фільтрувати інформацію, виявляти неправдиву інформацію. З огляду на це, науковці визначають додатковий об'єкт ч. 3 ст. 111-1 КК – нормальний соціальний розвиток неповнолітніх [21, с. 85].

Отже, якщо «кінцевим споживачем» пропаганди у закладі освіти є не діти, а дорослі, які не охоплені освітнім процесом, то такі дії необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 111-1 КК чи ст. 436 КК чи ст. 436-2 КК. Наприклад: надання громадянином України інтерв'ю у закладі освіти для засобів масової інформації (публічно), у якому особа заперечує збройну агресію росії проти України, потрібно кваліфікувати за ч. 3 ст. 436-2 КК;

проведення громадянином України політичної агітації місцевих жителів на підтримку росії у закладі освіти повинно кваліфікуватися за ч. 5 ст. 111-1 КК.

По-третє, здійснення пропаганди можливе поза межами закладу освіти. Наприклад, під час проведення екскурсій, конкурсів, змагань, які заплановані в освітньому процесі.

Враховуючи вищевикладене, для приведення норми до однакового розуміння та однотипного застосування, звернення уваги науковців та практиків на учасниках освітньої діяльності (здобувачі та викладачі), а не на місці – заклад освіти, пропонуємо виключити з ч. 3 ст. 111-1 КК словосполучення «заклад освіти» та викласти диспозицію даної частини у наступній редакції:

Здійснення громадянином України пропаганди під час освітнього процесу з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в освітній процес.

Висновки.

1. Аналіз ухвал суду підтверджує позицію науковців про недосконалість побудови ч. 3 ст. 111-1 КК, неоднакове її розуміння та тлумачення, що призводить до вибірковості та не однотипності при кваліфікації діянь та під час доказування кримінального провадження. Діяння осіб в усіх рішеннях суду кваліфіковані за ознакою впровадження стандартів освіти країни-агресора, а усі підозрювані особи займали керівні посади у закладах освіти. Також не всі рішення містять опис конкретних дій, які стали підставою для кваліфікації дій за ч. 3 ст. 111-1 КК, або ж опис цих дій не відповідає формам об'єктивної сторони даної статті.

2. Запропоновано внести зміни до ч. 3 ст. 111-1 КК, а саме виключити словосполучення «заклад освіти» та додати замість нього словосполучення «освітній процес» у відповідних відмінках для уникнення проблем при тлумаченні норми. Така позиція ґрунтується на тому, що (1) суб'єктом пропаганди (з урахуванням мети, передбаченої ч. 3 ст. 111-1 КК) та впровадження стандартів освіти є особа яка уповноважена окупаційною владою здійснювати освітню діяльність, (2) адресатом пропаганди та потерпілими внаслідок дій, визначених у ч. 3 ст. 111-1 КК є здобувачі освіти, (3) освітньо-культурний колабораціонізм можна вчинити за межами закладу освіти під час освітнього процесу.

Список використаних джерел:

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року: звітність. Офіс генерального прокурора: веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 14.01.2022).

2. Кузнецов В. В., Сийплові М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70 (1). С. 374–381.

3. Відомі прізвища майже всіх учителів-колаборантів, вони відповідатимуть перед законом – Шкарлет. 14.11.2022. Громадське Телебачення : веб-сайт. URL: <https://hromadske.ua/posts/vidomi-prizvisha-majzhe-vsih-vchiteliv-kolaborantiv-voni-vidpovidatimut-pered-zakonom-shkarlet> (дата звернення: 14.01.2022).

4. Правоохоронці підозрюють у колабораціонізмі трьох керівників навчальних закладів визволеного Куп'янського району Харківської області. 03.12.2022. Укрінформ : веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3626816-troh-kerivnikiv-navcalnih-zakladiv-harkivsini-pidozruut-u-kolaboracionizmi.html> (дата звернення: 14.01.2022).

5. Поліція підозрює мешканку Харківщини у співпраці із окупантами. 03.11.2022. LB.ua : веб-сайт. URL: https://lb.ua/society/2022/11/03/534749_politsiya_pidozryuie_meshkanku.html (дата звернення: 14.01.2022).

6. Двоє херсонців погодилися працювати у так званому «фізико-технічному ліцеї». 31.07.2022. Онлайн газета «Vgoru» : веб-сайт. URL: <https://vgoru.org/post/dvoye-hersonciv-pogodilysya-pracuvati-u-tak-zvanomu-fiziko-tehnichnomu-liceyi> (дата звернення: 14.01.2022).
7. Поліція викрила колаборантів серед освітян та працівників місцевого самоврядування Херсонщини. 03.11.2022. Суспільне новини : веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/309016-policia-vikrila-kolaborantiv-sered-osvitan-ta-pracivnikiv-miscevogo-samovraduvanna-hersonsini/> (дата звернення: 14.01.2022).
8. Викладачки-колаборантки: дві зрадниці очолили Маріупольський державний університет при окупантах. 23.08.2022. ІА «Вчасно» : веб-сайт. URL: <https://vchasnoua.com/donbass/73516-vykkladachky-kolaborantky-dvi-zradnytsi-ocholyly-mariupolskyi-derzhavnyi-universytet-pry-okupantakh> (дата звернення: 14.01.2022).
9. Хавронюк М. Колаборанти з точки зору Кримінального кодексу. 20.04.2022. Ракурс : веб-сайт. URL: <https://racurs.ua/ua/b222-kolaboranti-z-tochki-zoru-kriminalnogo-kodeksu.html> (дата звернення: 14.01.2022).
10. Методичні рекомендації з питань кримінально-правової кваліфікації, оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження за ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» / С. Албул, Т. Волошанівська, А. Марченко, Г. Мудрецька, Г. Резніченко, І. Федоров, І. Чекмарьова. Одеса: ОДУВС, 2022. 67 с.
11. Письменський Є., Мовчан Р. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 8–16.
12. Кравчук О., Бондаренко М. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 КК. ГО «Вектор прав людини» : веб-сайт. Київ, 2022. URL: <http://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>
13. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 14.01.2022).
14. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровськ від 22.12.2022 р. у справі № 201/10339/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108158336#> (дата звернення: 14.01.2022).
15. Ухвала Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 20.12.2022 р. у справі № 183/8154/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108045568#> (дата звернення: 14.01.2022).
16. Ухвала Малиновського районного суду м. Одеси від 08.12.2022 р. у справі № 521/17357/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107768658> (дата звернення: 14.01.2022).
17. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 09.12.2022 року у справі № 201/9959/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108147460> (дата звернення: 14.01.2022).
18. Ухвала Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 16.12.2022 р. у справі № 331/4335/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107905294> (дата звернення: 14.01.2022).
19. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 29.12.2022 року у справі № 201/10388/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108204810> (дата звернення: 14.01.2022).
20. Ухвала Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 06.12.2022 р. у справі № 331/4733/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107905298> (дата звернення: 14.01.2022).
21. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін. ; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. 278 с.
22. Яниська Т. Впровадження стандартів освіти країни-агресора у закладах освіти як форма колабораційної діяльності. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : збірник матеріалів VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 09 грудня 2022 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 509–512.

